

SPEL EN VERMAAK BIJ KASTEEL ARCEN

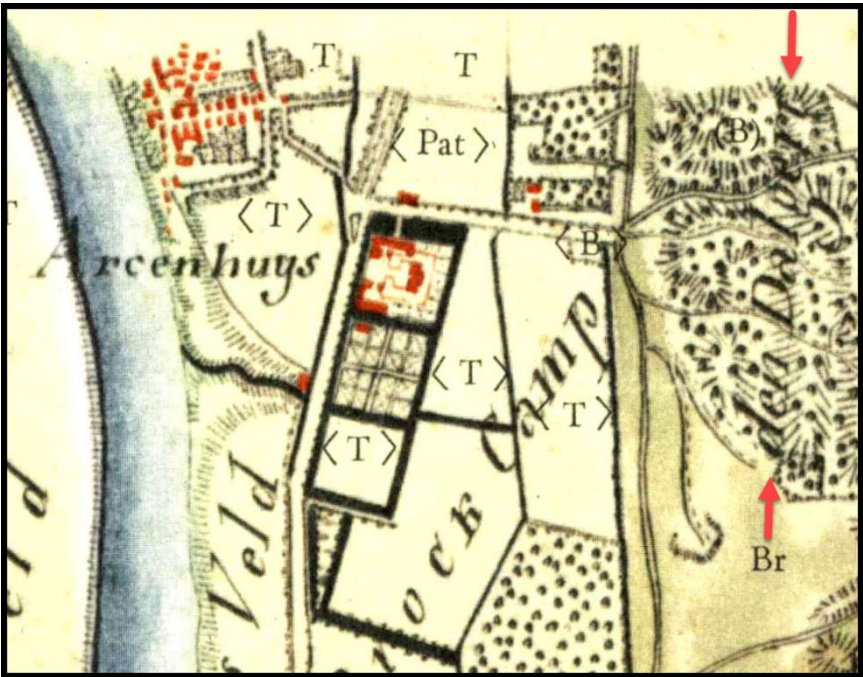
LOUIS REUTELINGSPERGER

INLEIDING

Kasteeltuinen Arcen geniet grote bekendheid bij een breed publiek. In 1988 opende het park de poorten. De historische tuinopzet binnen de grachtenstructuur vormde de basis voor het nieuwe ontwerp. Buiten de grachten aan de oostzijde lagen weilanden en akkerland, begrensd door een provinciale weg (N271). In dit terrein is een eigentijdse parkaanleg met een scala aan bijzondere tuinen gerealiseerd. Aan de andere zijde van de provinciale weg liggen de Kasteelse bossen van Landgoed Arcen. Het is altijd duidelijk geweest dat deze bossen met dreven en ijskelder onderdeel uitmaken van het landgoed. Maar dat in het terrein ook tuinstructuren aanwezig zijn en het gebied vooral diende voor een diversiteit van spel en vermaak is recent pas echt duidelijk geworden.

De archivalia bieden slechts spaarzame informatie op het gebied van de tuinhistorie. De landkaarten geven vanaf begin negentiende eeuw een beeld van de ontwikkelingen. De kaarten zijn echter niet even gedetailleerd en geven niet altijd een betrouwbare weergave van de situatie van die tijd.

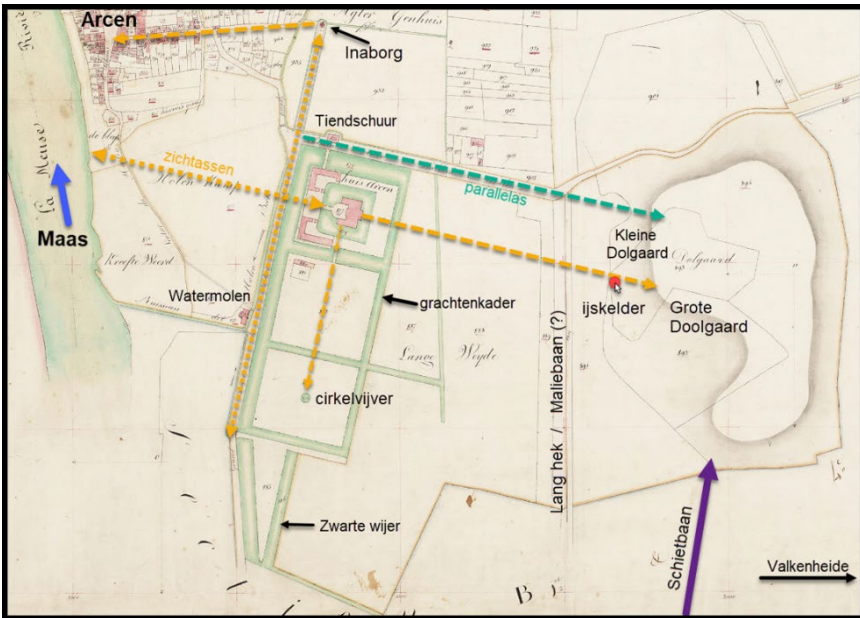
Het meest in het oog springend zijn de waterpartijen van het grachtenstelsel (afb. 1). Een rechthoekig grachtenkader van 450 bij 175 meter met daarin drie eilanden. Die eilanden hebben een vierkante vorm. Op het noordelijke eiland ligt het hoofgebouw met het halvemaaanvormige voorplein. Het hoofdgebouw met voorplein is omringd door een ommuurde waterpartij die het midden houdt tussen een vijver en een binnengracht. De oorspronkelijk grondvorm van het huidige hoofdgebouw is U-vormig. Samen met de bijgebouwen vormt het een strak symmetrisch grondplan. De centrale as van de gebouwen ligt haaks op de lengteas van de tuinen en vormt vanuit het hoofdgebouw een tweezijdige zichtas.¹

Afb. 1. Kaart van Tranchot und Von Mueffling (1806), zowel op het kasteleiland als op het middelste eiland is de tuin opgedeeld in vierkante kaders. Rechts tussen de rode pijlen de naam 'den Dalgert' (doolgaard). RCE MIN11003A02.

OPZET VAN DE HISTORISCHE TUIENEN

Tot nu toe is er geen ontwerptekening van gebouwen en tuinen bekend. De ontwikkeling van de tuinaanleg is daardoor moeilijk te herleiden. Wij zijn afhankelijk van oude landkaarten, overblijfselen in het landschap, schaarse gegevens en de algemene trends in de regio. De vroegste enigszins gedetailleerde kaart is de zogenaamde Tranchotkaart uit 1806 (afb. 2). Deze kaart geeft de situatie weer van ruim 210 jaar geleden. Ondanks de kaartschaal zijn opvallend veel structuren te herkennen.

Afb. 2. Detail Kadastraal Minuutplan 1822 met daarop het grachtenkader en andere waterpartijen. Gele stippellijnen geven zichtassen en de groene stippellijn een belangrijke parallel-as weer.

TUINSTRUCTUREN IN HET OMRINGDE LANDSCHAP

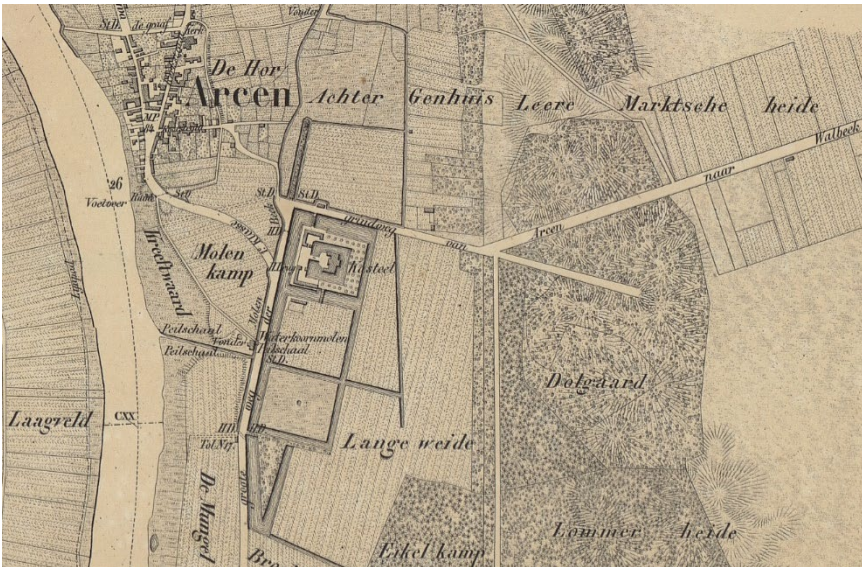
Aan de oostzijde van de provinciale weg liggen robuuste greppel-walstructuren. Vooral de meest oostelijk gelegen greppels en wallen wekken de indruk van een landweerachtige structuur (afb. 3).² Ook de naam 'Lang Hek' zou hier op kunnen duiden.³ Nieuwe inzichten gebaseerd op hoogtescans geven echter een ander beeld op de zaak. Zij tonen een landschap waarbij de historische tuinstructuur doorloopt en overgaat in het omringende landschap. De wallen begeleiden wegen en voormalige waterlopen.

Afb. 3. De diepe greppel met hoge wallen aan de oostzijde van het landgoed heeft het karakter van een landweer, maar blijkt onderdeel van de parkstructuur. Het doel ervan is nog niet duidelijk, maar de greppel was mogelijk bestemd om water op te leiden.

Afb. 4. De lanen die de tuinen met het landgoed verbinden, worden geflankeerd door omvangrijke wal- en greppelstructuren.

Afb. 5. Rivierenkaart uit 1850 met daarop Kasteel Arcen en de Dolgaard.

OP ZOEK NAAR DE DOLGAARD

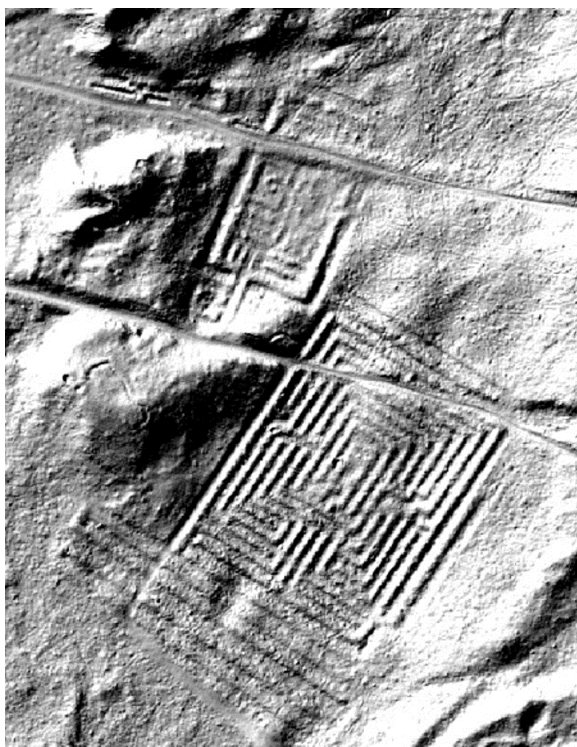
Op oude landkaarten staat nabij de ijskelder de veldnaam ‘Dalgert’ en ‘Dolgaard’ geschreven. Dolgaard of doolgaard is een oude naam voor doolhof. Vanuit interesse in de landschapshistorie is de auteur in 2010 in deze bossen op zoek gegaan naar mogelijke restanten van dit doolhof. In het beukenbos nabij de ijskelder zijn duidelijk vreemd gegroepede grondwallen te zien. Een doolhofstructuur was niet herkenbaar. Nabij de plek van de Dolgaard die de kaart aangeeft, ligt een bosperceel met Corsicaanse dennen. De bodem van dit bos is in het verleden vergraven tot een greppel- en wallenstructuur. Op het eerste oog leken dit zogenaamde rabatten, zeker toen het bos nog een dichte ondergroei van struiken had.⁴ Luchtfoto's boden ook geen uitkomst. Het kronendek van de bomen ontnemt namelijk het zicht op eventuele grondpatronen.

EEN WALLENDOOLHOF KOMT TEVOORSCHIJN

Tegenwoordig zijn zeer nauwkeurige hoogtescans van het reliëf beschikbaar. Daarmee worden zeer kleine hoogteverschillen en patronen zichtbaar. Door bestudering van de hoogtescans ontdekten archeologen in 2014 een enorm en

zeer gaaf doolhofpatroon gelegen in de Kasteelse bossen bij Arcen. De greppels van de vermeende rabatten van het Corsicaanse dennenbos blijken de paden van het lang gezochte doolhof te zijn. Ook de vreemd gegroepede grondruggen in het beukenbos bij de ijskelder blijken een patroon te bezitten. Beide zijn zeldzaam gaaf bewaard gebleven tuinstructuren. Vreemd genoeg was het bestaan van het doolhof bij de lokale bevolking niet meer bekend.⁵

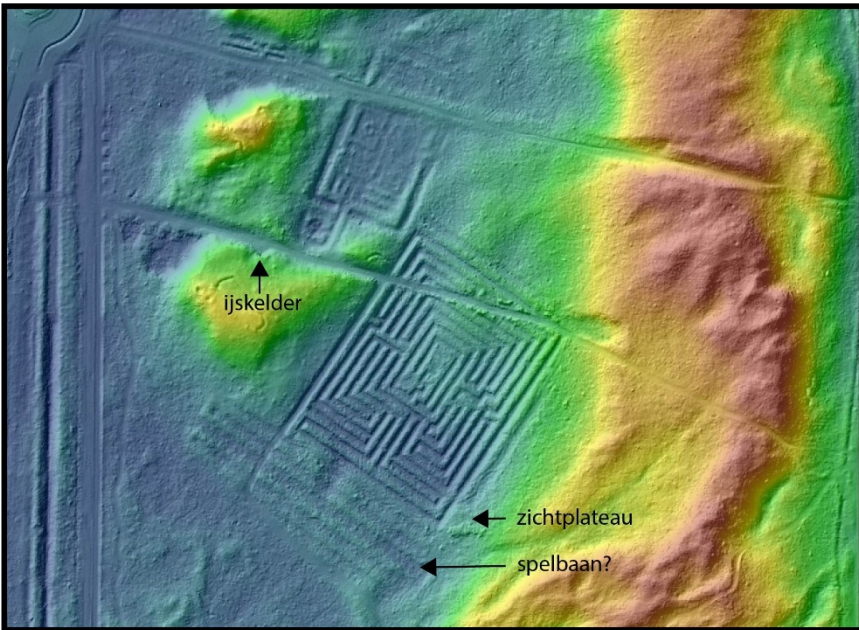
Het doolhof heeft een rechthoekig grondvlak van 150 bij 100 meter. Het patroon is opgebouwd uit rechte paden met hoeken van negentig graden. De paden zijn door aarden wallen van elkaar gescheiden en hebben beiden een breedte van 3 meter. De totale lengte van de paden is circa 2,4 kilometer. Aan de noordzijde was dit doolhof doorsneden door een later aangelegde bosweg (afb. 5).

Afb. 6. Grote en Kleine Dolgaard Arcen, AHN2-viewer Hillshade.

Na de ontdekking ervan is de ondergroei van het bos verwijderd, zodat het doolhof beter zichtbaar is geworden (afb. 8). Ter plekke van de bosweg is het doolhof op basis van patroonanalyse en bodemonderzoek hersteld. Op de eerder vermelde Tranchotkaart uit 1806 staat de naam Dalgert (= doolgaard) al aangegeven (afb. 2). Daaruit is af te leiden dat het doolhof meer dan twee eeuwen oud is. Een hoge ouderdom wordt ook bevestigd door de bodemvorming. In de opgeworpen wallen is de ontwikkeling van een podzolbodem op gang gekomen.

Het is duidelijk dat deze tuinstructuur is aangelegd voor spel en vermaak. Vanaf een rechthoekig en hoger gelegen plateau had men zicht op het doolhof en op de personen die er hun weg in zochten. Bij dit plateau, aan de zuidzijde van het doolhof, liggen enkele grondwallen met daartussen een breed rechthoekig veld (afb. 7). Het vermoeden is dat dit deel ook voor spel en vermaak diende. Onduidelijk is nog voor welk spel dit is aangelegd.

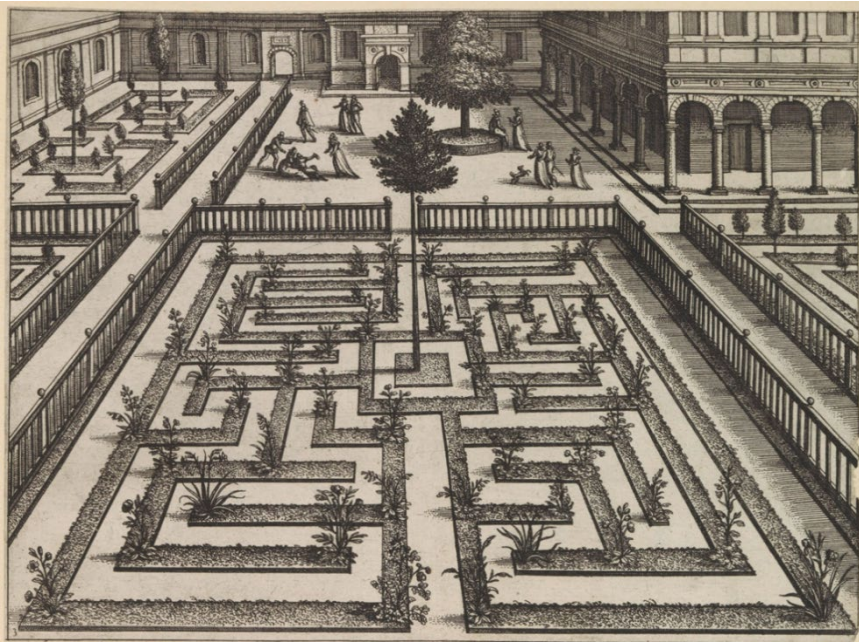
Afb. 7. Grote Dolgaard, AHN3-maaiveld, blauw / groen / oranje (dynamische opmaak).

Afb. 8. De Grote Dolgaard van Arcen, struiken zijn verwijderd en paden zijn tot op de minerale bodem schoon geschraapt (2017).

Afb. 9. Reconstructie van het doolhof ter plekke van de bosweg; zwarte lijnen geven enkele paden aan. Op het afgeschraapte bospad is het grijze (lood-)zand van de uitspoelingslaag van een podzolbodem zichtbaar. Daar lagen de lage terreindelen van de doolhofpaden (2018).

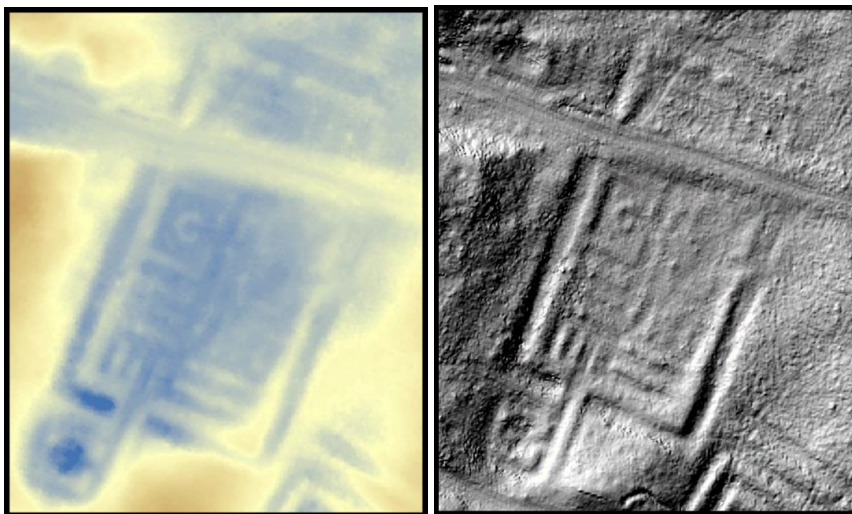
Afb. 10. *Floraal labyrint van Hans Vredeman de Vries, in zijn publicatie Hortorum Viridariorumque Formae, Antwerpen, 1583.*

DE TWEEDE OUDE TUINSTRUCTUUR

Bij de ijskelder is een tweede tuinstructuur van wallen en greppels aanwezig (afb. 6 en 11). De wallen en greppels in het beukenbos vertonen een patroon dat alleen nog lijkt te bestaan op tekeningen van historische tuinen. Ter onderscheiding met het grote doolhof is deze tuin aangeduid als 'Kleine Dolgaard'.¹³ Tuinstructuren die als doolhoven of *Irrgarten* op tuintekeningen vermeld staan, vertonen allerlei structuren en vormen. De oudste vormen zijn labyrinten, die slechts een pad hebben zonder vertakkingen. Vanaf de Renaissance wordt het voorbestemde pad van de labyrinten vervangen door structuren waarin de mens zelf keuzes kan maken. In deze doolhoven moet je dus actief de weg zoeken. De structuren van doolhoven kunnen eenvoudig tot heel complex zijn. De huidige doolhoven hebben uniforme hagen, waardoor de oriëntatie en het vinden van de weg bemoeilijkt wordt. Vooral de eenvoudigste oude doolhofstructuren wijken daar sterk van af. Het gaat in deze tuinen niet om

het vinden van het doel en de uitweg. Eerder gaat het om verrassing en verwondering die de schoonheid van kunst en natuur kan brengen. Bij florale doolhoven en labyrinten was het zelfs niet noodzakelijk om fysiek in het doolhof te bewegen. Het aanschouwen van de bloemperken of het volgen van het pad met het oog was al voldoende (afb. 10).

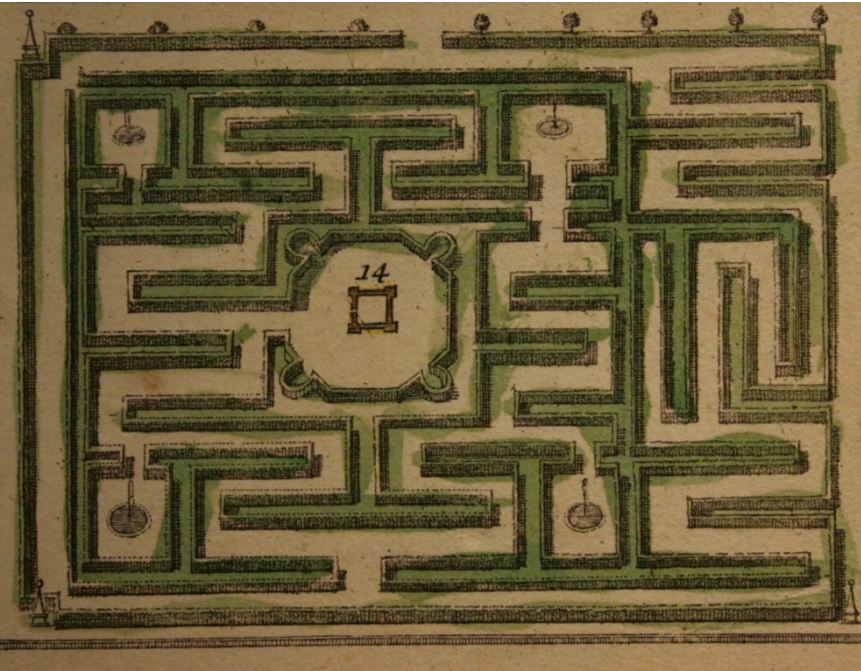
De Kleine Dolgaard ligt tegenover de ijskelder en is een door een greppel en wal omgeven rechthoek van 50 bij 100 meter. Daarbinnen zijn tien vierkanten te herkennen. Enkele vierkanten hebben parallelle grondwallen. In een vak is duidelijk een cirkel en een in ander een rechthoek te herkennen. Buiten de omkaderde greppel ligt een cirkelvormige diepere kuil. Of deze structuur gediend heeft voor dolen, verrassing of voor spel is niet duidelijk. Ook de Kleine Dolgaard is aan de noordzijde doorsneden door een later aangelegde bosweg. Gezien de onbekendheid, zeldzaamheid en de houtopstand met oude Grove dennen zijn deze structuren niet hersteld. Nader onderzoek naar deze bijzondere tuinstructuur is zeker op zijn plaats.

Afb. 11. Kleine Dolgaard; linker afbeelding AHN2-maaiveld dynamisch, rechter afbeelding: beeld hillshade.

IETS VERGELIJKBAARS

De *Irrgarten* op de kopergravure uit 1720 van de Vorstelijke lusttuin van het kasteel en hertogelijke residentie van Hildburghausen was een haagdoolhof bestaande uit twee delen (afb. 12). Vooral het rechter gedeelte vertoont overeenkomstige patronen met de Kleine Dolgaard. Er is een entree aan de noordzijde. In iedere hoek van deze *Irrgarten* ligt een kleine tuinkamer met een centraal geplaatst fontein. Het aantrekkelijke geluid van het water leidt de bezoeker van het doel af. Dit was een in het midden van de tuin geplaatst prieeltje ('Lusthaus'). In de Kleine Dolgaard zijn ook tuinkamers met centrale punten te herkennen. Op de kopergravure van de *Irrgarten* is ook een maliebaan ingetekend. In die zin zijn er overeenkomstige spelobjecten met Kasteel Arcen. Het verschil met Arcen is dat zowel doolhof als maliebaan bij Hildburghausen als 'tuin-in-een-tuin' binnen de hoofdtuin lagen.

Afb. 12. Uitsnede kopergravure van Vorstelijke lusttuin van het kasteel en hertogelijke residentie van Hildburghausen. Deze Irrgarten (doolhof) heeft overeenkomstige structuren van de Kleine Dolgaard. Origineel Gartenkunst-Museum, Schloss Fantaisie, Bayreuth.

AAN DE RAND VAN DE GEORDEDE WERELD

De Grote en Kleine Dolgaard zijn beide opmerkelijk genoeg niet als 'tuin-in-de-tuin' aangelegd, maar buiten de omkadering van de formele tuin. Een bekende historische tuin waarbij dit ook het geval is, is de Italiaanse tuin van Villa Lante te Bagnaia (Italië), ontworpen door Vignola (1566).^{14, 15} De strak aangelegde en door een muur omgeven formele tuin sluit met de symmetrie naadloos aan op de gebouwen. Deze tuin vindt door lanen aansluiting op de omringende bossen. Het zou een van de vroegste tuinen zijn waarbij deze ontmoeting van cultuur en natuur in de westerse tuinarchitectuur is toegepast. Die natuur is bij Villa Lante echter ook weer omgeven door een muur. De lijnen die het landschap in gaan zijn nog wel recht, maar sluiten deels wel en deels niet aan op de geometrie van de tuin. Bij Kasteel Arcen zien wij een vergelijkbare verweving. Lanen met imposante walsystemen en waterpartijen verbinden de structuren van de tuinen en grachten met het omringende natuurlijke landschap. Zeer frappant is dat ook bij het ontwerp van Vignola een strakontworpen doolhof in het bos, aan de rand van de in cultuur gebrachte wereld ligt. In die zin is de situatie van de ligging van de Arcense doolhoven enigszins vergelijkbaar. De paden van de geordende wereld bij Kasteel Arcen houden bij beide doolhoven op, daar waar de ongeordende wereld begint.

NOG MEER SPEL EN VERMAAK

Nabij de twee dolgaarden ligt een weg met de naam Maliebaan. Een maliebaan werd gebruikt voor een kolfspel. In het verlengde van de straat Maliebaan ligt de lange rechte en brede bosweg, 't Lang Hek'. Vermoedelijk werd deze bosweg, die tussen kasteel en dolgaarden in ligt gebruikt als maliebaan. Aan de zuidzijde van de Grote Dolgaard ligt een lang en recht bospad dat eindigt bij een stuifduin. Dit was de schietbaan van de kasteelheren waar de schietsport beoefend werd. Oostelijk daarvan ligt de Valkenheide. Deze naam kan duiden op het beoefenen van de adellijke vedersport. Bronnen ter ondersteuning van dit vermoeden ontbreken echter nog. In ieder geval is duidelijk dat er buiten de omgrachte tuinen, een clustering van structuren voor spel en vermaak is aangelegd. Waarschijnlijk in de achttiende eeuw, een periode waar de Vrede van Utrecht

rust in de streek heeft gebracht. In die periode werd er ook veel geld uitgegeven aan sier en decoratie in het hoofdgebouw van Kasteel Arcen.

ANDERE PLEKKEN IN NEDERLAND?

Interessant is om bij andere kastelen en landgoederen de AHN te bestuderen op patronen in het reliëf die iets over de tuinhistorie in beeld kunnen brengen. Hopelijk vormen dit artikel en de vondsten bij Arcen daar inspiratie voor.

OPROEP

Mogelijk weet u meer van de structuren van de Kleine Dolgaard of die van de banen aan de zuidzijde van de Grote Dolgaard. Mocht dat zo zijn, of heeft u reacties of aanvullingen op het artikel, dan zou de auteur dat graag vernemen. U kunt contact opnemen via de redactie.

NOTEN

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van een uitgebreider conceptartikel over de tuinhistorie van Kasteel Arcen dat zal verschijnen in het *Jaarboek / Jahrbuch van de vereniging 'Overkwartier van Gelre'*.

¹ Louis Reutelingsperger, Groen erfgoed. Landgoed Kasteel Arcen, *Limburgs Landschap*, zomer 2017, p. 25-25.

² Louis Reutelingsperger, De landweer van Arcen, *De Rin* 2 (2011) nr. 2, p. 8-11.

³ B.T. Brokamp, *Landweren in Nederland, deel 1 beschrijving*, doctoraalscriptie in de historische geografie, Universiteit Utrecht 2007, p.13, 45, 49 en 52.

⁴ Rabatten zijn wallen die op natte gronden werden opgeworpen om de aanleg van bos mogelijk te maken.

⁵ Louis Reutelingsperger, Op zoek naar de Doolgaard van Arcen, *De Rin* 6 (2015) nr. 12, p. 19-21.